Interview

ÍGY HOZTA A TÖRTÉNELEM...

INTERJÚ SZELI ISTVÁN AKADÉMIKUSSAL

I. RÉSZ

Beszéljünk először az ősökről. Az emberek többsége kialakít egyfajta családi mitológiát, és elődeinek a gondolkodásmódja, magatartása is befolyásolja, amikor elsajátít egy magatartásformát. Önnél mekkora szerepe volt az ilyen „családi mitológiának"?

A családi mitológia nálunk nem nagyon volt eleven hagyomány, annál kevésbé, mert a Szeli család felmenőit csak harmadíziglen ismertem, öregapámmal bezárólag. Ennek az egyik oka az, hogy apám már öregedő ember volt, 50 éves, amikor születtem, és mire fölnőttem, már meghalt, pedig az ősökről felnőtt fejjel szokás érdeklődni a szülőknél, gyerekfejjel az ember ezzel nem sokat törődik. Apám néha mondott olyasmit, hogy az ő gyermekkorában (1872-ben született, tehát mondjuk 1882—85 felé) nemegyszer jártak Brassóban a dédapámnál, mert ott volt szőleje. Szüretre mentek, és ebből következik, hogy a családnak ez az ága valahonnan Brassóból jött. Éppen itt van nálam Szemlér Ferencnek A mirigy esztendeje című könyve, amelyben Szeli Józsefről, egy brassai prédikátorról ír, akinek Erdélyben több imádságos és prédikációs könyve is megjelent, és akinek a nevével aztán találkoztam például Bod Péter Magyar Athenásában is, amely 1766-ban jelent meg, az első magyar irodalomtörténeti vagy irodalmi lexikon volt.

Van még egy emlékem a Szeli névvel kapcsolatban. Egészen 1945-ig nem tudtam kideríteni, hogy a nevünk honnan származik. Amikor a háború befejeztével hazafelé tartottam európai „csavargásaimból", Lengyelországból, akkor Galánta környékén láttam a vonatablakból Alsószeli, Felsőszeli községeket. Szemlér Ferencből is az következik, hogy onnan rajzott ki a család valahova Erdélybe, bizonyára a vallási üldöztetés, intolerancia miatt, és ismét, ki tudja, miért és hogyan, öregapám, Szeli Antal már itt született és élt Zentán. Őt se ismertem, mert már 1901-ben meghalt, húsz évvel születésem előtt, annyit tudok róla, hogy tanító volt, eléggé bohém természetű ember lehetett, mert a történész

Dudások egyike, az István, rigmusokba foglalta az életét meg a kalandjait, nemrég kaptam meg a zentai levéltárból ennek a másolatát. Ez a Szeli Antal azért is érdekes figura (nem tudom, megvan-e még a sírja, 8—10 évvel ezelőtt láttam még a zentai temetőben, hogy azóta mi lett vele, gondozták-e, vagy sem, nem tudom), mert tanítóember volt, de nem iskolában dolgozott, hanem mint mondják, gyönge egészségi állapota miatt óvodába helyezték, és alighanem ő volt a k. u. k. egyetlen óvóbácsija, én legalábbis nem tudok másikról messze földön.

Ez az apai ág. Az anyai is elég érdekes, mert Lösch Ferenc szűcsmester, anyai nagyapám, francia telepesek ivadéka Kikinda környékéről, ott aztán a család német környezetben elnémetesedett. Amikor segéd korában átjött Zentára, ott meg elmagyarosodott, elvette Pálinkás Magdolnát, és ebből a házasságból született az anyám.

Érdekes, hogy mind nagy kort értek meg. Anyám, akit most januárban temettem el, 92 éves volt, öregapám is. Anyai nagyanyámnak az anyja, akire még emlékszem, mert azt hiszem, négy- vagy ötéves voltam, amikor meghalt, 94 évet élt, öreg korában is szemüveg nélkül kötötte nekünk a harisnyákat, és tőle még érdekes történeteket hallottam arról, hogy például 1848-ban, a „nagy szaladáskor" hogy mentek át Szegedre.

Ennyit tudok az őseimről mondani. Anyám 24 évvel volt fiatalabb mint apám, ott éltünk anyai nagyapám kényelmes, polgári, hatszobás sarokházában, azt mondhatnám, egész a 30-as évek elejéig kispolgári jómódban. Apám adótisztviselő volt a városházán. Aztán a 30-as évek elején jött a gazdasági válság, meg azután az ő (azt hiszem nagyapámtól örökölt) eléggé bohém természete nagy adósságokba keverte a családot, elúszott a szőleje, a földje meg egy kacsalábon forgó kis „kastélya", amit épített. Gazdálkodni sohasem tudott, de volt parádés kocsi meg két szürke, ez mind odalett. Még öregapám háza is, és mindennek a tetejébe az államnyelv fogyatékos ismerete miatt kitették az állásából.

A harmincas évek közepén történt ez, amikor a bátyámmal együtt elvégeztük Zentán az algimnáziumot, és feljebb kellett volna lépni a főgimnáziumba. Ez nemcsak azért volt lehetetlen, mert 1929-ben, Sándor király diktatúrája idején eltörölték a zentai főgimnáziumot, lefokozták négy osztályos algimnáziummá, hanem azért is, mert ilyen anyagi helyzetbe kerültünk. Valamiből aztán csak meg kellett élni, és így szegődtünk el a bátyámmal együtt kereskedőinasnak. Ő egy fűszer- és csemegeüzletbe, én pedig egy vaskereskedésbe. Három esztendeig voltam ott.

Milyen neveltetést kapott? Szigorúak voltak a szülei?

Nem. Talán egy kissé baj is volt, hogy túlságosan engedékenyek voltak. Apám a nevelésünkkel nem sokat törődött, ennyi esztendő után elmondhatom, hogy az ő élete inkább a kaszinó, a társaság, a ferbliparti volt. Anyám, amennyire csak tudott, gondoskodott rólunk, és mindennel ellátott bennünket.

1980 nyarán

Ő nem volt állásban?

Nem. Persze 1918-ban, miután a férfi tisztviselők bevonultak, őt is felrendelték a városházára kis irodai munkára, de egyébként nem volt soha állásban. Volt egy nagynéném, aki Kassán élt, elég jó módban, oda minden esztendőben fölvitt bennünket nyaralni, ott is éltek rokonok. Egészen addig, amíg be nem következett ez a bizonyos krízis, addig viszonylag jómódban éltünk. Aztán jöttek a hányattatások, a viszontagságok, amiből jócskán kijutott nekem is egészen felnőtt koromig.

A pályaválasztás körül a szülőknek volt döntő befolyásuk?

Igen, ott a szülőknek volt szavuk, a már említett anyai nagynéném egy bérházzal, két üzlettel rendelkező kereskedőnél volt férjnél, és mivel gyerekük nem volt, úgy gondolták, hogy majd mi kitanuljuk a szakmát, és idővel átvesszük az üzletet. Volt egy nagykereskedése és egy kiskereskedése is, mégpedig éppen olyan megosztásban, hogy vasáru, illetve fűszer- és csemegeáru, úgyhogy bennünket erre készítettek elő. Csak hát sok minden megváltozott. Bátyám a háború előtt, 1938-ban föl is ment hozzájuk, de csakhamar neki is vissza kellett térni katonai szolgálatra. Amikor leszolgálta, akkor ott is megváltoztak a viszonyok, úgyhogy azután végleg elszakadtunk ettől a gondolattól. Másrészt pedig

én 1938-ban egy szerencsés véletlen folytán tovább tanulhattam. Az inaskodással eltöltött három esztendő volt a nagy elhatározások ideje, és bármennyire is sajnálom azt a három esztendőt, ami kiesett a tanulmányaim, az iskoláztatásom fonalából, mégsem tartom hiábavalónak, mert ekkor kerültem közel vagy legalábbis közelebb ahhoz a világhoz, amit addig nem nagyon ismertem. Az a vaskereskedés, amelyben inaskodtam, eléggé különleges bolt volt. Mert volt ugyan Zentán négy vaskereskedés, de mindegyikben finom portékát árultak: kerékpárt, rádiót, zománcos edényt meg viharlámpát. A Polacsek Jakab-féle vaskereskedés volt az, amely nehézportékát árult: kocsitengelyt, ráfvasat, szöget, drótot, öntöttvasat, sok minden egyebet, amit másutt nem lehetett kapni. Elég nagy — ahogy akkor mondtuk — kuncsaft-körünk volt, még a csókai uradalom is tőlünk szerezte be a nagy uradalmi kocsiparkjához és állatállományához a vasárut, és az inasnak volt a tiszte és feladata, hogy ezt házhoz szállítsa. Nem tudom, hogy inasidőm alatt hány száz mázsa vasat hordtam szét a helyi kovácsokhoz, lakatosokhoz, bádogosokhoz, de megtörtént az is, hogy gyalog vittem Csókára, az uradalmi intézőnek a megrendelésére, és olyankor néha megálltam a Lederer-kastély parkjában levő teniszpálya drótkerítésénél, néztem a porcellán-nadrágos ügyetlenkedő fiatalok teniszezését, és persze még eszembe se juthatott olyasmi, hogy ezeknek alig tíz év múlva majd tanára leszek a zentai gimnáziumban. Pedig így történt.

Hadd mondjam még azt is el, hogy elég szoros kapcsolatba kerültem a mesteremberekkel, az iparosokkal, a mesterlegényekkel, és ezeknek a révén kerültem el Zentán a Malom utcai kis szakszervezeti házacskába, ahol aztán az ottani nagyon szegényes könyvtár egész másféle könyveket kínált, mint amiket én korábban az úri kaszinóban az apám révén megismertem. Szegényes volt az a könyvtár, de néhány Eugen Prager-kiadvány is olvasható volt, azután Makszim Gorkij, Jack London könyvei, Szejfullilának a Három pár selyemharisnyája. A java része mégiscsak rongyosra olvasott Jókai, Mikszáth meg ilyesmi volt, de nagyon érdekes, hogy a 37-ben megjelent magyar népi irodalom, tehát Féja Gézának a Viharsarokja vagy Kovács Imrének a Néma forradalma már abban az évben ott volt a szakszervezet könyvtárában. Ott kerültek a kezembe első ízben olyan könyvek, amelyekről azelőtt nem is tudtam. Egy egész más atmoszférát ismertem meg, mint amit addigi kispolgári életemben tapasztaltam.

Abban az időben elég jól rajzolgattam (később a gimnáziumban én voltam az osztály legjobb rajzolója, de aztán a „művészeti" tevékenységnek ezt az ágát teljesen elhanyagoltam); ott látták, tudták ezt, és rögtön meg is rajzoltatták velem, már nem tudom pontosan kinek, azt hiszem Gorkijnak a portréját, színes krétával, és odarajzszegelték az olvasószoba falára. Ennyi volt a hozzájárulásom, hogy úgy mondjam, a munkásmozgalomhoz. De persze nem is ez volt a lényeg, hanem az, hogy mindez tágította a szemhatáromat, kiszélesítette körülöttem a látókört, és ennek később határozott, szinte elhatározóan fontos következményei,

nyomai lesznek majd felsős gimnazista koromban és az egyetemi évek alatt.

Mi volt az a szerencsés körülmény, amely folytán tovább tanulhatott?

Abban az időben megindult egy magyar diákmentő mozgalom. Most már nem tudom pontosan annak a politikai hátterét, hogy a Magyar Párt szervezte-e, vagy melyik, a lényeg az, hogy majdnem ingyenes ellátást kaphattunk Szabadkán a Szent Gellért kollégiumban, és jó tanulmányi előmenetel esetében tandíjmentességet is, mert a tandíj is elég tetemes volt. Ezzel a lehetőséggel élve 1938 szeptemberében beiratkoztam a szabadkai főgimnáziumba, az utolsó pillanatban, mert ha három nappal előbb születek, akkor már nem iratkozhattam volna be. A régi jugoszláv törvények szerint ugyanis maximálisan három esztendő lehetett a tolerálható korkülönbség a gimnázium rendes tanulói között.

A szabadkai gimnázium magyar tagozatán tanultam, de azt hiszem, hogy csak a magyar nyelvet és irodalmat, valamint a hittant tanultuk magyarul Gajdos páternál. Egy esztendőben, azt hiszem, hetedikben véletlenül még a fizikát is magyarul tanultuk, mert akkor helyeztek oda egy fiatal magyar fizikatanárt, Kovács Sztrikó Zoltánt. A többit természetesen szerbhorvát nyelven és szerbhorvát tankönyvekből, de annak ellenére, hogy az oktatás 80%-a szerbhorvát nyelven folyt, mondhatom, hogy nem tudtunk jobban szerbül, mint azok a gyerekek, akik ma a középiskolát magyarul végzik, és amellett persze szerbül is tanulnak. Nem tudtunk, mert amit biológiából vagy például hatodikban csillagászatból tanultunk szerbül és szerb tankönyvekből, azt bemagoltuk anélkül, hogy értettük volna. És persze a tanáraink se tudtak a mi nyelvünkön érintkezni velünk, nem tudtak megmagyarázni egyes fogalmakat. Így mi el tudtuk ugyan mondani az anyagot, a leckét, de hogy mit mondtunk, arra alig derült fény.

A magyar nyelvet ötödikben és a hatodik osztály elején dr. Petényi József tanította, akiről mint emberről és mint tanárról is szép emlékek maradtak mindannyiunkban. Iskolaszerte ismert volt a szabadgondolkodása, azt mondták, hogy szabadkőműves volt. Előadásai egyáltalán nem voltak olyan precízen kimért és pedánsan a tanmenethez igazított órák. Olvastatott velünk, és beszélgettünk a témáról. Észrevétlenül megfigyeltette velünk az alakrajzot, az előadást, a stílust, a jellemzést, egyszóval nem volt az a módszertanilag agyonfaragott óra, ami az embert kissé vissza is riasztja, hanem kedvet adott az olvasáshoz, és ez volt a leglényegesebb. Én mindig a legjobb dolgozatokat írtam, sajnos csak hatodikos voltam, amikor meghalt, és aztán más vette a kezébe a magyartanítás ügyét, akiről már nem tudok ilyen sok szépet elmondani, mert nála bizony szó szerint kellett a könyvet bemagolni, és ha az ember nem pontosan úgy mondta, ahogy ő azt kijelölte, aláhúzatta velünk a könyvben („ezt a félmondatot kihagyjátok, oda a sor közé írjátok be ezt a jelzőt"), akkor leültetett, mondván: „Fiam, te jobban akarsz ma-

gyarul tudni, mint én", és mindjárt ott volt az egyes az osztálynaplóban.

Egy másik tanáromról is hadd szóljak. Cellik István latintanár nagyon élénken él emlékezetemben. Mi hozzászoktunk ahhoz, hogy a latin azonos volt az ablativus absolutusszal meg a negyedik declinatio kivételével, azokat úgy kellett fújni, mint a verset, de a latin szellemről, műveltségről, irodalomról, kultúráról fogalmunk se volt. Cellik István alig öt éve tanított, amikor hozzánk került, fiatalember volt. Az ovidiusi, horatiusi világszemléletről, világlátásról beszélt nekünk, arról az ókorról, amit addig nem is ismertünk. Hiába tudtuk az: ante, apud, ad, adversumot, ha hiányzott az a műveltség, amit az ő révén kaptunk meg, és ezért lehettünk neki hálásak. Sajnos ő is korán meghalt. Még nála érettségiztem, Horatius epodosait examináltatta velem, a háború után, azt hiszem, tartományi oktatásügyi titkár is volt egy évig, kettőig, és fiatalon rákban meghalt. Ez a két igen markáns egyéniség volt a szabadkai tanári karban, akikre szívesen emlékszem vissza ma is: dr Petényi és Cellik.

Autoritárisnak érezte azt az iskolai rendszert?

Igen, olyan volt a maga bakafántosságával, szigorával, ridegségével. Mert eléggé rideg nevelés és oktatás folyt ott abban az iskolában is, egy-két tanár kivételével. Viszont Szabadka mint város sokat jelentett nekem. Egy kis mezővároskából kerültem oda, és ezért számomra egy kissé európai levegőt árasztott. Sok minden volt ott, színház, kulturális múlt, emlékanyag, irodalmi patinája volt annak a városnak és történelme, ami szintén formálólag hatott a fiatal emberekre, diákokra, gimnazistákra.

Ezekben az években, míg iskolába járt, tudatosodott valamikeppen a kisebbségi lét, a kisebbségi sors, a sérelmek?

Nem nagyon. Én, aki három évvel idősebb voltam, mint az osztálytársaim, inkább a felsőbb osztálybeliekkel voltam együtt, azokkal tudtam szót érteni, ott fölmerültek már ilyen témák is, a KIE könyvtárából hordtunk ki ilyen témákkal foglalkozó könyveket. Ez a Keresztény Ifjúsági Egyesület volt, ahol nem a kereszténység volt a lényeg, hanem a haladó szellemű diákok és értelmiségiek verődtek ott össze, például Kekk Zsigmond volt a KIE egyik vezető személyisége. Én ott ismerkedtem emg vele még gimnazista koromban, és neki köszönhetem, hogy (majd később) először az újságírás felé vitt az utam, de ez már a háború utáni időszak.

Tehát Szabadkán érettségizett . . .

Igen, és mivel 1941-ben apám meghalt, megint nagy dilemma volt, hogy mi lesz tovább. Anyám özvegyi nyugdíjából aligha futotta volna,

Inasévek, 1938

hogy Pesten tanuljak tovább, de azért mégis, részben nagybátyám támogatásával, meg anyám kis özvegyi nyugdíjával beiratkoztam a pesti Pázmány Péter Tudományegyetemre, magyar—szerbhorvát szakra. Azért választottam ezt a két szakot, mert Petényi nyomdokain haladva megbarátkoztam az irodalommal, a szerbhorvát szakot pedig részben azért, mert ebben többé-kevésbé már otthon voltam, legalábbis ami a stúdiumok nyelvi részét illeti. Tanultunk ugyan irodalmat is egy keveset, másrészt meg abban reménykedtem, akkor eléggé naiv fővel, hogy ha majd elvégzem az egyetemet, akkor a szűkebb pátriám valamelyik iskolájában kaphatok majd állást, tehát nem kell elszakadnom hazulról. Ott az úgynevezett Délvidéki Kollégiumban kaptam aránylag olcsón kollégiumi elhelyezést. Tudtam, hogy ott, az egyetemen is nagy a tandíj, és csak akkor kaphatok valamilyen kedvezményt, ha tisztességes tanulmányi előmenetelem lesz. Abban nem is volt hiány, de a hazulról kapottakat bizony meg is kellett toldani, mivel már húszéves régen elmultam, anyámtól se várhattam, hogy az ő kenyerén fogom az egyetemi stúdiumokat befejezni. Ezért amikor napidíjasokat, díjnokokat kerestek a Teleki Pál Tudományos Intézetbe, oda jártunk föl ketten, Piri Pista barátommal, aki szintén magyar—szerb szakos volt, apatini gyerek. Kaptunk napi néhány órás munkát, ami abból állt, hogy mondjuk az oda

befutó szerb nyelvű könyveket szortíroztuk, aztán onnan vitték őket tovább különféle könyvtárakba. Részben ilyen munkát végeztünk, részben más, szerb nyelvtudást igénylő munkát, szövegeket értelmeztünk, mert ez a tudományos intézet a nemzetiségi vidékek problémáit is feldolgozta, úgyhogy oda természetesen szlovákul, csehül, románul, szerbhorvát nyelven beszélő emberek is kellettek. Ilyen aprómunkát végeztünk ott, egy pengő volt az órabér. Nem sok pénz, de mégis elegendő ahhoz, hogy a menzát ki tudtuk fizetni, meg azután a tanulmányi előmeneteliünk olyan volt, hogy nem kellett tandíjat se fizetnünk, sőt bizonyos egyetemi segélyben is részesültünk. Kaptam például egy öltözet ruhát mindjárt az első esztendőben. A menzánk ott volt a Kisfaludy-közben, ahol 1956-ban azok a nagy lövöldözések voltak. Sokszor eszembe is jutott, amikor hallottam a rádióban a Kisfaludy-köz eseményeit, hogy vajon az én menzám megvan-e még. Két-három óra felé jártunk el a menzára, mert háromig volt nyitva, és ha kimaradt valamilyen étel, márpedig mindig voltak eléggé finnyás egyetemi hallgatók, akik mondjuk káposztát, sárgarépát nem fogyasztottak, akkor legalább jóllaktunk, mert akkor duplát is lehetett kapni. Háború volt, szűkös ellátás, így tengettük hát az életünket.

Maga az egyetem rendkívüli hatással volt rám, elsősorban a tanárai. Első izben volt alkalmam személyesen találkozni olyan nagy nevekkel mint Szekfű Gyula, Korniss Gyula vagy Horváth János, Pais Dezső, Zsirai Miklós, hogy ne soroljam a többit, és hát én ifjonti túlbuzgóságomban mindent beírtam, legalább 38 órát felvettem, a questura nem győzte törölni, méghozzá olyan dolgokat törölt, amit én szívesen meghagytam volna, mondjuk állatlélektant vagy Prahács Margitnak a Collegium Musicumát vagy báró Brandeinstein Bélának a filozófiatörténetét, sok minden olyat, ami nem volt kötelező, de nagy mohóságomban úgy gondoltam, hogy nekem most mindent magamba kell szedni.

Tehát szabadon választotta, hogy mit hallgat?

Igen, szabadon, öt óra volt minden fő szakból kötelező, de azt az öt órát én magam állítottam össze. Például heti három órán hallgattam Horváth János előadásait a magyar reformációról, és még két órát választottam, Alszeghi Zsolt magyar drámatörténetét. Öt órát nyelvészetből is (Pais, Zsirai), ugyanannyit szlavisztikából. Ami ezen felül volt, azt a questura úgyis törölte, annak ellenére én más órákra is jártam.

Ez volt a magyar, a fő szakom. A másikon, a szlavisztikán pedig hallgattam Kniezsa István összehasonlító szláv nyelvészeti előadásait, aztán Hadrovics Lászlót, akivel most szerencsém van egy akadémián tag lenni, ő a ragusai irodalmat, a dubrovniki horvát irodalmat adta elő, a horvát reneszánsz irodalmát.

Horváth János tartotta a legimpozánsabb órákat, minden órán az övé volt a legnagyobb auditórium. Mindenki arra törekedett, hogy az első padokba üljön, és lestük a szavát. Gyönyörű, válogatott stílusú előadá-

sokat tartott, nem olvasta őket mint Lazíczius, ő föl se nézett a szövegéből (fonetikát adott elő), azt se tudta, hogy vannak-e hallgatói. Horváth Jánosnak megvolt az érzéke ahhoz, hogyan bilincselje le a hallgatóság figyelmét. Olyan szépen, válogatottan talán senki sem beszélt az egyetemen mint ő. Mindig tapssal fogadtuk, tapssal kísértük ki, hetente, azt hiszem, csütörtök délelőtt tartotta óráit 10-től 12-ig. De hát adjunktusai, tanársegédei sem akárkik voltak! Keresztury Dezső volt az egyik, nála régi magyar verses szövegek olvasata volt a kötelező gyakorlat, Varjas Bélánál pedig, úgy emlékszem, verstani gyakorlatokon vettünk részt.

Nagy egyetem volt az, kiváló előadókkal, úgyhogy főleg olyan fiatalembernek, akinek nem adatott meg, hogy ilyen szép magyar nyelvet hallgasson egészen addig, amíg oda nem iratkozott, nagy élményt jelentett. Kitűnő előadó volt Zsirai Miklós is, ő a finn-ugor rokonságunk című kollégiumot tartotta, ízes, szép magyarsággal beszélt ő is. Akkora tárgyi tudás, akkora anyagismeret volt mindegyikük birtokában, hogy eltogott valami kishitűség, mi lesz, ha nekem vizsgára kell kiállnom? Már az első kollokviumon is inamba szállt a bátorságom, amikor Horváth Jánosnál jelentkeztünk. Szinte lábujjhegyen lépkedtünk az ajtaja előtt, lesve a szobájából kijövő kollokválók arcát. Én is sorra kerültem, és élményszámba ment, ahogy fogadott: tessék kolléga (én, a gólya, ugye, és kolléga), foglaljon helyet, mondta, és leültetett arra a nevezetes bőrdíványra, ahol még József Attila is kollokvált. Azt hittem, most omlik össze a világ, mert netán nem fogom tudni, hogy Szegedi Kiss István prédikátor Göttingába vezető útján hol tartott prédikációkat, de korántsem erről volt szó. Hát honnan jött kolléga úr? — kérdezte. Mondom neki, hogy honnan. Igen? Hát akkor maguk biztosan tanultak szerb irodalmat. Igen, de hát sajnos az irodalomoktatás nem olyan volt nálunk, hogy sokat meg lehetett volna tanulni — mondtam. Valóban, igen gyatrán tanították nálunk a szabadkai gimnáziumban a szerb irodalmat, nagyobb gondot fordítottak a „debeli jer"-re és egyéb jelekre, az ószláv nyelvi elemeknek az ismeretére mint az irodalomra. Még a szerb népköltészetet se nagyon ismertük. Válaszolgattam, amit tudtam, és nagyon meg volt elégedve, hogy én alapjában véve akkor azt is ismerem, meg emezt is. Kéri a leckekönyvet, beírja a jelest. Vártam, mondom, hogy a professzor úr majd fölteszi a kérdéseket. Hát én látom, mondja, hogy maga mit tud, és hogyan tájékozódott. Persze közben a magyar irodalommal is társítottam mindazt, amit kérdezett tőlem a szerb népköltészetből, de hát én azt hittem, hogy az mind csak olyan bemelegítő kérdés.

Nem mindenki volt persze ilyen szívélyes, megértő és a diákokkal együttérző ember. Emlékszem Kornissra, ő nagy potentátum volt, egykor vallás- és közoktatásügyi miniszter, logikát hallgattam nála. Meg kell hagyni, hogy remek felkészültségű ember volt, csak hát nem a három, hanem a harminchárom lépés távolságot követelte meg. Amikor első ízben jelentkeztünk az év végén logikából nála vizsgázni, akkor mi ketten, bárdolatlan délvidékiek, a Piri Pistával elmentünk a titkárához,

mondván, Korniss professzor úrnál szeretnénk vizsgázni. „Igen? Professzor úr? Hát mért nem mindjárt kolléga úr? Ő kegyelmes úr, mert miniszter volt. Vegyék tudomásul." Bocsánatot kérünk, mondtuk, hát akkor a kegyelmes úrnál szeretnénk... Be is jutottunk hozzá, egy hosszú, talán húsz méteres asztal végén trónolt, mi pedig ketten az asztal túlsó végén szorongtunk, onnan tette fel nagy morózusan a kérdéseit.

Mondom, voltak ilyen kellemetlen benyomások is, nagyon kevés volt az olyan megértő ember mint Kniezsa István is például. Kniezsának egyébként másért is hálás vagyok. Mint említettem, az összehasonlító szláv nyelvészet kollégiumát hallgattam, és soha nem gondoltam, hogy annak még majd gyakorlati hasznát is veszem, amikor magyarázgatta, hogy lett abból a feltételezhetően egységes szláv szóalakból a lengyeleknél ez, a horvátoknál amaz, a szlovákoknál megint egy más alak, az *on*, az *u* és ezek hogy felelnek meg egymásnak a különféle szláv nyelvekben. Amikor a háború alatt Poznanban a lengyelek közé keveredtem, és ott három-négy hónapig csak lengyelül volt alkalmam beszélni, akkor ezeknek a törvényszerűségeknek a felismerésével olyan gyorsan belejöttem a lengyel nyelvbe, hogy már saját magam írtam meg lengyel nyelven a repatriációs kérelmemet a lengyel hatóságokhoz. Tehát még annak is hasznát vettem, amit Kniezsától hallottam és megtanultam annak idején.

Az egyetemi évek sajnos megszakadtak, a negyedik szemesztert még beírtam, de már nem hallgattam le, behívót kaptam, és utána nagyon sok évre rá lehetett csak befejeznem, hosszú kényszerpihenő után.

Mi volt az az alapvető, meghatározó élmény, amely az értelmiségi pályát vonzóvá tette?

Bennem az az igény 16 éves koromban ébredt föl, amikor mindenáron tovább akartam tanulni, még eléggé tisztázatlan, sőt ködösnek nevezhető elképzeléssel valamiféle értelmiségi pályán.

Elkeserítette az inaskodás?

Nem is annyira az, hanem valami hiányérzetem volt. Úgy éreztem, csonka ember vagyok, hogy valami motoszkál bennem, valamiféle igény, amit ki kellett elégíteni. Érdekes módon apám egyik ismerőse, a család barátja, egy szerb gyógyszerész, aki kitűnően beszélt magyarul is, az beszélte rá apámat: „Tivadar, ne szalaszd el ezt az alkalmat, írasd be a gyereket." Az ő ösztökélésére, meg aztán a magam nagy elszánására apám végül belátta, rászánta magát, hogy...

Szóval az apjának nem volt szándéka?

Nem, mert kezdetben inkább gyakorlati pályát akart a gyerekeknek

biztosítani, viszont nekem a kereskedelemhez sem akkor, sem később, soha az életemben érzékem vagy hajlandóságom nem volt. Ami számokkal függ össze, ami anyagi természetű kalkulációkkal jár, az nálam nem megy. Ismert voltam az Intézetben is arról, hogy soha nem tudtam, mennyi a fizetésem, de nem is nagyon törődtem vele. Nem azért, mert közömbösen hagyott, hanem mert más kötötte le a figyelmem. Mások jó ügyesen ki tudták előre számítani, hogy mennyi lesz a jövedelmük abban a hónapban, én nem tudtam, és valahogy nem is foglalkoztatott ez a kérdés annyira. Végtelenül ügyetlen voltam akkor is, amikor a zentai gimnáziumot hét esztendeig igazgattam: anyagi ügyekben egyszerűen nem tudtam tájékozódni. De mindig volt mellettem egy jó tisztviselő, aki magára vállalta az anyagi kérdések gondját, mert én ahhoz akkor se értettem, nem tudtam, hogy melyik ljubljanai vagy celjei bútorkereskedésben lehet olcsóbb iskolai padokhoz jutni, vagy honnan táblát beszerezni. Meg ha renováltatni kellett az épületet, melyik kőművesmesterrel hogy kell tárgyalni, miféle városi költségvetési kanálisokon kell megközelíteni a lehetőséget. Mindezt nem tudtam, de nem is érdekelt. Engem inkább a munkám másik része, az oktatás, az emberformálás, a nevelés foglalkoztatott.

Pesten az egyetemi évei alatt érződött, hogy háború van?

Nagyon is megéreztük az ellátásban. Már szóltam a menzáról, hogy milyen szegényes volt. Este kilenckor el kellett minden villanyt oltani, nem lehetett éjjel fennmaradni és tanulni, olvasni a légiriadók miatt. Aztán hol az egyik kapott behívót, hol a másik. Én magam is sokszor kértem fölmentést a katonaság alól. Kezdetben még adtak is, mert hivatkoztam arra, hogy három évi kényszerkiesésem volt a tanulmányaim során, és talán ezt vették figyelembe, talán azt, hogy apám meghalt, és özvegy anyámra való tekintettel nem vittek el katonának. Nem tudom pontosan, de már a másik év végén hiába kértem felmentést, mert a bölcsészettan-hallgatók nem kaptak, csak a gyógyszerészek, állatorvosok, orvosok. Őket is aztán a háború végén kitelepítették Ausztriába, és a bécsi vagy melyik egyetemen fejezték be tanulmányaikat.

Sok egyéb nyoma is volt a háborúnak, az emberek kedélyvilágában meg lerongyolódottságában, sok mindent nem lehetett beszerezni. Nem csak élelmet, hanem ruhát, cipőt, más egyebet sem. És az egyetemi oktatásban is érezhető volt, mert megzavarta a dolgok menetét.

A háborús propaganda persze befolyásolta a sajtót, de azért folyt egy normálisabb szellemi élet is, folyóiratok jelentek meg . . .

Sőt, emlékszem, hogy a Délvidéki Diákotthonba gyakran hívtuk vendégszereplésre, beszélgetésre, felolvasásra, előadás tartására Veress Pétert, Darvas Józsefet és másokat. És jöttek is. Élénk szellemi életet éltünk abban a kollégiumban, e tekintetben nem volt hiány. Szabó Dezső

előadásain is megfordultunk. Talán említsem még meg külön azt is, hogy baloldali érzelmű diákság vett körül abban a kollégiumban. Többek között Erdei Sanyi, a neves festő, azután Lenkey Béla (sajnos már meghalt szegény, baranyai gyerek volt, orvos). Szabó Gyurka, akit nem kell bemutatni, ezekkel együtt gyakran jártunk például a Vasas Szakszervezetnek az irodalmi és művészeti estjeire. Ott találkoztam először Németh Lászlóval, Féja Gézával, Veress Péterrel, Tamási Áronnal, sok más neves művésszel. Várkonyi Zoltán mondta a szövegeket, Neményi Lili énekelt, a baloldali értelmiséget képviselték abban az időben.

Pedig ez már a háború...

Ez a háború kellős közepén volt. Én nem voltam szervezett ember, de szinte nyílt titok volt, hogy néhány barátomnak mikor van pártértekezlete. El is kísértük őket oda, ahova mentek, többek között Kiss Anti barátomat, ő is meghalt, szegény, a szerémségi fronton, de ott volt például Farkas Nándor, Rehák. Olajos Miska barátomat ott rejtegettük hetekig a kollégiumban, már nem tudom pontosan, a topolyai internáló tábor előtti időben vagy miután onnan kiszabadult.

Budapesten tehát azokban a háborús években sem hatolt le a fasizmus egészen a társadalom alapsejtjeibe, és folyt ott egy viszonylag szabad szellemi élet is...

Úgy vélem, hogy a vidék talán jobban ki volt téve a fasizálódásnak, mint maga Pest, amelyben a liberális gondolkodásnak, szellemiségnek nagy hagyománya volt még a múlt század első felétől kezdve. Ennek a nyomai még a háború idején is érezhetőek voltak. Nem véletlen, hogy például a vidéki zsidóság egy része Pesten keresett menedéket a háború alatt. Mint Ady mondta: „Párizs az én Bakonyom", nekik Pest volt a Bakonyuk, ahol el tudtak rejtőzni, várván, hogy majd csak elmúlik ez a háború. Tehát Pest nem volt egyértelműen jobboldali szellemiségű város, sőt, erős baloldali tradíciói voltak, művészetben, irodalomban egyaránt. A sajtóban is. A Magyar Nemzet tudvalevőleg olyan újság volt, amelyet a sorok között kellett olvasni, és mindig meg is találta a módját, hogy olyasmit is tudtára adjon az olvasóközönségnek, amit egyébként normális olvasattal nem tudhatott meg. Még abban az időben is megjelentek munkásújságok, szakszervezeti lapok. Az egyetemen mint konzervatív intézményben persze ez nem volt nagyon tettenérhető, de abban az időben az egyetemi oktatás is nagyon távol állt a mindennapi élettől. Azok a tudományos diszciplínák, amelyeket ott oktattak, nem is nagyon keveredhettek a napi eszmei áramlatokkal, mert mit lehet tenni egy reformáció korabeli magyar irodalommal vagy más tárgygyal, azokat nem lehetett ilyen módon aktualizálni és ideologizálni.

„Rohammunkán" a szabadkai kollégiumban, 1939

Mit tudtak a háborúról, amíg egyetemre jártak?

Amit London jelentett, mert azt hallgattuk gyakran, és amit a Donau-Welle, ennek a kettőnek a kombinációjából ki lehetett mégis valamit hámozni. Közeli és közvetlen értesüléseink frontállapotokról, de még az itthoni, úgynevezett délvidéki eseményekről se nagyon voltak. Néha, amikor hazarándultam egy-egy szemeszterszünetben vagy ünnepnapon vagy egyéb alkalommal, akkor hallottam azokat a híreket, amelyek nem érkeztek el Pestre, hogy kiket fogtak le, börtönöztek be, hurcoltak el. Nekem is volt félnivalóm, mert emlékszem, hogy az 1941/42-es tanévben (ez már a megszállás első esztendeje volt) megszűnt Szabadkán a szerb gimnázium, a szerbhorvát nyelvű oktatás, és egybecsapták a magyar és a szerb tagozatot. Sokan voltunk, 48-an, vagy talán 50-en az osztályban. Ennek majdnem a fele magyarul nem tudó szerb, horvát diák volt. Úgyannyira, hogy mi, akik korábbról is ismertük ezeket a gyerekeket, segítettük, támogattuk őket, ahogy tudtuk. Velem volt például Jelić Duško, akivel később, jóval a háború után találkoztam ismét, a harcos

szövetség valamilyen funkcionáriusa volt, és nevetve kérdezte, megvan-e még az a könyv, ami elhurcolása előtt nálam maradt. Egyszerűen kinyílt a tanterem ajtaja: Jelić Dušan, Tikvicki Marko, szólították ki azokat, akiket aztán soha többé nem láttunk. Megtizedelték az osztályt. Ő megsejtette, hogy lesz valami, mert mielőtt elvitték volna, átadott néhány szerbhorvát nyelven nyomtatott brosúrát, hogy rejtsem el. Így kaptam tőle a Razgovor Velsa i Staljina, tehát H. G. Wells és Sztálin beszélgetése című kis brosúrát, amit aztán Zentára hoztam, nem a szabadkai diákszállásom holmijai között tartottam. Persze baj lett volna, ha megtalálják nálam, de az voltaképpen nem volt olyan veszedelmes portéka. Több ilyen esetre emlékszem a gimnázium nyolcadik osztályából is. Velem járt Bondi Feri, a szabadkai rabbi fia, brilliáns intelligenciájú gyerek; azt hiszem, elhurcolták, nem jött vissza. Aztán például Kiss János, aki a háború után az Eötvös Loránd Tudományegyetem természettudományi karának a dékánja volt vagy Mirnics József barátom, aki 1979 végén halt meg, szintén egyetemi tanár volt, akadémikus.

Mikor kapta meg a behívót?

1943. december elején vagy november legvégén táviratot kaptam anyámtól Zentáról, hogy vár a behívóm, és hogy azonnal utazzak haza. Hazajöttem, és azonnal be kellett mennem a szabadkai bevonulási központba. Kissé megkéstem, mert úgy látszik a sok fölmentés iránti kérelem miatt a minisztériumból nagy kerülő utakon jutott el a bevonulási központhoz a számomra kedvezőtlen döntés.

Szabadkán voltam újonc, nagyon levert, hogy nem volt lehetőségem tovább folytatni tanulmányaimat. A testi-lelki leromlás sok tünetével csakhamar kórházba is kerültem, a régi zsidó kórházba, amit akkor honvédkórháznak alakítottak át. Ott aztán két kisebb műtéten mentem keresztül, mert állandó lázam volt, és gyanakodtak valami genynyes gócokra; a mandulám, két fogam kivették. A kórházban derült ki azután a nagy mulasztásom, a turpisság. Nevezetesen én nem kértem a karpaszományos jogosultságomat, ami azt jelentette, hogy akinek legalább középiskolája volt, az felvarrhatott a zubbonyára egy zöld szalagot, jelezvén, hogy középiskolát végzett ember, és ezekből lettek a tartalékos tisztek. Nos, hát én nem kértem, egyszerűen azért, mert nem akartam tartalékos tiszt lenni. Viszont ez annak idején nagy mulasztás, szolgálati vétség, sőt majdnem szabotázs volt, így minősítették. Amikor a kórházból kikerültem, zászlóalj-kihallgatásra rendelt Mészáros Alajos zászlóaljparancsnokom, és azzal fenyegetett, hogy megbüntet, lezárat, sőt hadbíróságot is emlegetett, mert hát „a vérző hazának szüksége van minden tartalékos tisztre", én pedig ki akartam húzni magam „a szent kötelezettség" alól. De megúsztam azzal, hogy azonnal fölvarrták velem a karpaszományt, és azonnali hatállyal átküldtek Szegedre a tartalékos tiszti iskolába. Ott voltam egészen késő tavaszig, ott éltem át

március 19-ét, az akkori Mars téri laktanyában (most Marx-térnek hívják), és a német megszállást is. Nem akarom részletezni, milyen körülmények között, majdnem ellenállásra került sor, de gyorsan leállították. Onnan vezényeltek át aztán Orgoványba nagygyakorlatra, ahol két hónapig voltunk. Majd rövid szabadságra, pár napra hazajöhettem Zentára, de SAS-behívót (azonnali jelentkezés kötelezettségével járó behívót) kaptam, és az egész századot illetve zászlóaljat fővezényelték Fótra, Pest mellé. Ott töltöttem a nyarat, nagyon furcsa és nagyon különös körülmények között, mert voltaképpen az oda fölvezényelt Hunyadi János gyalogezred második zászlóalját, tehát minket, szabadkaiakat, utcai harcra képeztek ki, illetve afféle karhatalmi zászlóaljnak tekintettek. Mint megtudtuk, olyan rendeltetéssel, hogy bármi történjen Pesten, azonnal bevonuljunk, és mindenféle nyilaspuccsot meg egyebet, amiről már akkor nagyon beszéltek, leszereljünk. A sors iróniája, hogy (én akkor szerencsére már nem tartoztam a zászlóalj kötelékébe) ez a zászlóalj 1944. október 15-én, a nyilas-puccs napján nyilas karszalaggal vonult be a budai várba, és ahelyett, hogy a kormányzót védte volna, fegyveresen részt vett a nyilas-puccsban. Amikor 1945 nyarán, már a háború után, útban hazafelé a ferencvárosi pályaudvaron megállt a szerelvényünk, és a kezembe került egy akkor már demokratikus magyar képes újság, ott láttam mindjárt az első oldalon Mészáros Alajost (ezért is említettem az előbb a nevét) egy képaláírás kíséretében: „Ez a birkatekintetű egyén volt az, aki megbízatásával visszaélve bevonult nyilas karszalaggal a Szálasi-puccs idején a várba."

Én azért nem kerültem oda (ez volt a szerencsém), mivel áthelyeztek Veszprémbe az újoncok fogadtatására és kiképzésére, mert az ilyen bölcsészkari embereket, tanítókat stb. vélték a leghasználhatóbbaknak kiképző tizedesi teendőkre. Így kerültem Veszprémbe, pontosabban Veszprém mellé, Jutasra. Ez egy híres, sőt hírhedt helye volt az altisztképzésnek Magyarországon. Abban az időben már a Balaton környékén folytak a harcok, az egész karpaszományos iskolát is bevetették a harcba, de onnan gyorsan kivontak bennünket, és megint furcsa rendeltetéssel kivittek Németországba. Méghozzá úgy, hogy Veszprémtől egész Sopronig gyalog tettük meg az utat, a Bakonyon és Pápán keresztül, nagy télben, 1944 karácsonyán. Pontosabban 1945. január elsején, alighogy szétpukkantak az újévet jelző rakéták, elindult velünk a szerelvény, és meg sem állt egész Hamburgig. Kilenc-tíz napig utaztunk oda azzal, hogy ott majd valami különleges kiképzést kapunk ismét, de abból se lett semmi, mert az oroszok közben Kutnónál áttörték a frontot, és minden mozgatható embert ismét a frontra dobtak. Így kerültem Poznanba, február legelején, ott egy hónapig tartottak az utcai harcok. Bennünket, magyar katonákat aféle ágyútöltelékének használtak a németek, küldönc-szolgálatot kellett teljesítenünk, ide-oda kóboroltunk az éjszakai égő városban, kísérteties látvány volt körülöttünk a vörös fényű hó.

Február közepén légnyomást kaptam egy kisebb bombától, ott találtak meg az utcán lengyel civilek, nekik köszönhetem, hogy megmenekültem. Amikor látták, hogy még van bennem élet, levittek a pincébe, a menedékhelyükre, rámhúztak egy lengyel munkászubbonyt, a fejembe nyomtak egy siltes lengyel sapkát, és tekintve, hogy a nyelvüket többékevésbé megértettem, részben a szerb tudásom alapján, részben pedig, mint már korábban mondtam, összehasonlító szláv nyelvészettel is foglalkoztam az egyetemen, és tudtam, hogy miféle hangtörvények érvényesülnek a lengyel és a szerbhorvát nyelv között, így aztán elég jól meg tudtam magam értetni velük. Amikor megtudták, hogy Jugoszlávia területéről jöttem, másrészt pedig hogy magyar vagyok, ez kettős kötődést jelentett számukra, mert rokonszenveztek a magyarokkal is. Ott láttam tulajdonképpen, hogy mit is jelent a történelmi emlékezés, a történelmi tudat az ember számára. Báthoryt emlegették, meg Jusef Bemet, Bem apót, meg sok minden egyebet is a közös történelemből, azt is, hogy „venger, polak, dva bratanki, i po sabli, i po sklanki", ami annyit jelentene, hogy a lengyel és a magyar egy-testvér, mind a kardja, szablyája, mind a serlege, ivópohara alapján.

Körülbelül három hónapig voltam Poznanban. Dolgoztam, mert dolgozni kellett mindenkinek, a hullaeltakarítástól mondjuk egy épületanyagraktárnak a rendbehozásáig, ahol aztán deszkát, cserepet, más egyebet próbáltunk kimenteni az összelőtt raktárakból. Mondhatom, hogy a lengyel nyelvet is elég jól elsajátítottam. Másképp nem tudtam volna érintkezni velük, bár legtöbbjük tudott németül is, de annyira belejöttem a nyelvbe, hogy magam állítottam össze azt a szöveget, amelyben kértem a repatriációs bizottságtól a hazatelepítésemet. Kazimierz Piehowiak volt a nagy pártfogóm, három fia, Bogdan, Fredek és Roman is nagyon megkedvelt, és a háború után is levelezgettünk. Sőt, ők segítettek abban is, hogy a lengyel hatóságoktól egy Karta rejestracijnát kapjak, amin ez állt: „Mieskancov miesta Poznania". A civilek nem kaptak ugyan fényképes igazolványt, de kaptak ilyen „regisztrációs kártyát", afféle személyazonosságot igazoló papírt, amelyen rajta voltak a legfőbb személyi adatok. Persze az én lengyel barátaimnak köszönhetem, hogy nekem ezt kiadták. Némi kegyes csalások is vannak benne, például az, hogy én „v lagze spital konji", tehát egy lókórházban dolgoztam. Ezt ők írták be azzal, hogy legjobb lesz egy ilyen kegyes csalással élni. Ez mentett meg a hadifogságtól, ez tette lehetővé számomra, hogy a poznani hatóságok Varsóba utaljanak, ahol egy táborban a régi jugoszláv katonákat és civileket, elhurcoltakat gyűjtötték. Ott voltam a háború utolsó napjaiban, ott ért a háború vége is.

Hadd mondjam még el, hogy amikor az említett Karta rejestracijnát megkaptam, akkor bevezettek egy lengyel hivatalnok elé. Morózus ember volt, aki sok mindent kérdezett tőlem, faggatott erről-arról, és amikor elmondtam neki, hogy jugoszláviai vagyok, érdeklődve rám nézett, mondván, ő is járt Jugoszláviában. Azt hittem, tengerparti üdülés vagy más efféle útja lehetett. Amikor megkérdeztem, hogy az Adrián járt-e,

Szeli István egyetemi hallgató, 1942

azt mondta, nem, csak Bácskában. Ez viszont az én érdeklődésemet keltette fel, mondom neki, én is bácskai vagyok. „Igen? Hová való?" — kérdi. Mondom, zentai. Ő pedig Apatinból nősült, és mondja is, hogy kit vett el, egy Piri nevű lányt, akinek nem a keresztneve, hanem a családneve volt Piri. Mondom, nekem is volt egy évfolyamtársam az egyetemen, Piri István, apatini, nem rokonok? Dehogynem, mondja, a testvére. Kérem szépen, ilyen csodálatos véletlen találkozások is történnek, és persze rögtön megkaptam újdonsült ismerősömtől a szükséges iratokat, ezekkel kerültem Varsóba. Befutott, már nem tudom honnan, egy nagy tömött szerelvény, csupa régi, 1941-ben fogságba került jugoszláv katonával. Nem vártam, hogy szabályosan intézkedjenek a papírjaim, a hazatelepítésem felől, hanem jelentkeztem a vonatparancsnoknál, egy alezredes volt, elmondtam neki, ki vagyok, mi vagyok, és megkérdeztem, volna-e még egy ember számára hely ezen a hosszú szerelvényen? Azt mondja, hogyne, gyere, gyere. Egyszerűen fölszálltam a kocsiba, tehervagonok voltak persze, és jöttem az 1941-ben fogságba került jugoszláv katonákkal együtt. Egy hónapig utaztunk Kikindáig, mert mindenfelé sérültek voltak a vasúti pályák, a sínek felrobbantva, néha nagy vargabetűket, kanyarokat kellett megtenni, végül is hazaértünk Kikindára. Ott néhány napot vártunk a papirosok kiadására, s azután kerültem haza Zentára.

És itt kezdődik azután az életemnek egy másik nagy szakasza, 1945 júniusában, amikor hazajöttem egy üdvös reménnyel és egy üdvös csalódással.

Mielőtt rátérnénk erre az időszakra, azt szeretném még kérdezni, hogy élte át lelkileg a háborút, mennyit találkozott a háború borzalmaival, félt-e a haláltól, gondolkozott-e azon, hogy mindig hajszálon múlik az ember élete?

Ezen nem is nagyon volt idő gondolkodni, mert ezt át kellett élni. Sajnos, voltak rendkívül súlyos pillanatok. Emlékszem, amikor bevittek a lengyelek abba a pincehelyiségbe, ahol ők is tartózkodtak, február volt, és semmi ruha vagy valami pokróc nem volt, amit az ember maga alá tett volna. A hideg betonon ültünk, éheztünk, még inni se volt semmi, mert a vízvezetékcsövek befagytak, kimenni nem lehetett, mert állandóan lőttek. Hatalmas, három emeletes épület volt, amikor oda levittek, és földszintessé bombázták, mire kijöttünk. Állandóan zuhogott minden körülöttünk, reszketett, remegett minden fal. Hetekig tartott. Vagy például Poznanban a németek kiküldtek bennünket járőrbe, egy a város végén lévő valamilyen kollégiumba vagy internátusfélébe, ahol az volt a feladatunk, hogy figyeljük az ellenség mozgását. Egyszer azon vesszük magunkat észre, hogy a körülöttünk elhelyezett német csapatok, osztagok mind vonulnak hátra, a város felé, de bennünket nem szólítottak. Akkor már gyanússá vált, körülnéztünk, hát ott voltak az orosz csapatok előttünk hangtávolságra. Rohantunk, menekültünk, és sokan ott is hagyták a fogukat. Azután bevittek bennünket a Kernwerkbe. Ez a citadella, egy nagy erődítmény, már a 870-es években is szerepet játszott a háborúkban. Onnan küldtek ki bennünket különböző éjszakai járőrre, állandó bombázások, lövöldözések közepette, úgyhogy nem egyszer voltunk kitéve annak, hogy egyszerűen valamelyik fal vagy ablak mögül ránklőnek. Rengeteg ilyen dolog volt, úgyannyira, hogy erre az ember szívesebben nem emlékezik. Szeretné eltemetni magában örökre az ilyen borzalmakat meg félelmeket, mert ahogy mindenkiben, így bennem is élt egy természetes félelem, az tagadhatatlan.

Minek köszönheti, hogy túlélte a háborút?

Annak, hogy haza akartam jönni. Az ember egyszerűen minden lehetőséget felhasznált arra, hogy hazavergődjön, csak ezt túlélje. Nekem sikerült. Másoknak nem. Amikor a már említett épületanyag-raktárban tevékenykedtünk, raktuk ide-oda a még épségben maradt deszkákat és egyéb épületanyagot, nem egy magyar katonaruhában levő holttestre is találtam a romok között.

Tehát vonattal eljutott Kikindára . . .

Onnan aztán Becsén keresztül Zentára, és legnagyobb csodálkozásomra, Zenta épségben volt. Még Veszprémben találkoztam egy Zentáról elmenekült nyilassal, ismertem jól (később Ausztráliába menekült

tovább), az mondta nekem, hogy október 8-án az oroszok Csókáról tönkre lőtték Zentát. Ott volt a családom, és abban a tudatban kellett a további hónapokat átélni, hogy biztos meghaltak, mert elhittem, amit ez a rémhírterjesztő mondott. Amikor hazaértem, a legnagyobb örömömre anyámat otthon találtam épségben, meg a nagyapámat is, a bátyámról viszont még négy évig semmi hírt nem hallottam, csak valamikor 49-ben került haza Kijevből. Így szóródott szét a család. Mint mondtam, részben nagy remények, másrészt nagy csalódások közepette érkeztem haza, abban a reményben, sőt tudatban, hogy ez volt az emberiség utolsó eszeveszett kalandja, mert ép ésszel nem lehet elképzelni, legalábbis a mi életünkben, a mi generációnk idejében, hogy még egyszer háború törhessen ki bárhol.

Ami persze naiv hit volt, és amiben csakhamar csalódni kellett. A másik pedig egy csalódás, egy nagy kiábrándultság. Tudniillik annak a tudata, hogy az ember a maga értelmével, tudásával, kutatásaival már rendkívül messzire eljutott a holt, élettelen anyagnak a kiismerésében, az energiák saját szolgálatába állításában, de még az élő szervezet, a biológia tudományában is. Ugyanakkor az egzakt tudományok nagyszerűsége mellett a társadalmi és humán tudományok, az emberi együttélésnek a tudománya gyerekcipőben tipeg azok után. Az ember ma sem képes még úgy megszervezni a maga életét, a maga társadalmát, hogy ne fenyegessék mindenfelől veszélyek, babonák, tévhitek, téves ideológiák. Lehet, hogy ez a felismerés is hozzájárult ahhoz, hogy én csekély adottságaimat meg szerény képességeimet a társadalom- és humán tudományok szolgálatába akartam állítani. Nem tettem le arról a szándékomról, hogy mindenáron befejezzem a tanulmányaimat, és mint pedagógus is szolgálhatom az előbb említett nagy célt, a naiv rousseau-i hitet az ember nevelhetőségében, megváltoztathatóságában.

(Az interjú folytatását a Létünk következő számában közöljük.)